

3. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века // Сб. статей. – М.: Рос. Гос. Гуманит. Ун-т., 1995. – С. 144-238.

4. Момынова Б.К. Шәкәрім поэзиясының тілі. – Алматы: Арыс, 2008. – 144 б.

5. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. – 350 б.

***

В статье рассматривается «физический образ человека» концепта сердце (на материале казахского, русского и английского языков)

***

It is considered human's physical image of concept heart on the material of Kazakh, Russian, English languages.

М. М. Сыдыкова

ПОЭЗИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ТЕҢЕУЛЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Теңеу сөздерді семантика-стистикалық жағынан да бөлу – тіл білімінде бұрыннан бар дәстүр. Теңеулерді осылай бөлуде ғалымдар әр қилы пікірлер айтады, содан барып кей жағдайда терминологиялық жағынан бұл мәселеде бірізділікті ұстана бермейтіні байқалады. Семантика-стистикалық белгілері арқылы теңеулерді әр түрлі топтарға бөле қарастыру олардың бейнелі сөз ретінде тілдің басқа да осындай көркемдік құралдарымен, лексикалық бірліктерімен байланысу мүмкіндіктерінің мол екендігін байқатады, сондай-ақ теңеулердің семантика тудыру ерекшелігін, стилистикалық қызметін аша түсетіні сөзсіз.

Ғалым Т. Қоңыров тұрақты теңеулерді семантика-стистикалық сипатына қарай :

1. метафоралық теңеу
2. эпитеттік теңеу
3. метонимиялық теңеу
4. синекдохалық теңеу
5. гиперболалық теңеу
6. литоталық теңеу
7. градациялық теңеу
8. синонимдік теңеу
9. антонимдік теңеу деп жіктеген /1, 438 б/.

Теңеудің бүкіл троптарға негіз болатыны, яғни барлық троптардың өз бастауын теңеуден алатыны белгілі. Демек, теңеу троп атаулының бәрімен де байланысып жатады. Бір топ теңеулер метафоралық қызмет атқарса, енді бір топ теңеулер синекдохалық қызметте жұмсалып, тағы бір тобы гиперболалық теңеулер ретінде көрінеді. «Метафоралық теңеулерде белгінің ауыс мағынада қолданылуы нәтижесінде жалпы теңеулік мағына өткірленіп, теңеулік образ айқындалып, теңеулік көркемдік ажарланып, құлпырып кетеді. Метафоралық теңеулер тілдегі көптеген бейнелі фразеологиялық тіркестердің пайда болуын негіз ұйытқы болған тәрізді. «... метафоралық теңеуді дүниеге келтіретін нәрсе –

ауыс мағынада қолданылатын белгі. Мұндай теңеулерде белгілердің өздері-ақ метафоралық мағынада кеңінен қолданыла береді» /1, 439 б/.

Метафора мен теңеу де салыстыруға, ұқсатуға негізделіп жасалады және екеуінің де таңымдық мәні зор. Метафора – қысқарған теңеу, яғни онда теңеуге тән қасиет – белгі көрсетілмейді. Т. Қоңыров теңеулерді метафоралық теңеуге айналдыратын басты белгі – онда теңеу белгісінің көрсетілуі және оның тек қана ауыспалы мағынада қолданылуы деп өз пікірін білдіреді /2, 120 б/.

Поэзиялық шығармаларда ақындардың асоциативті ойлау мүмкіндігіне байланысты қолданатын метафоралық теңеулер сан алуан болып келеді. Мәселен, ақын С. Мәуленовтің поэзиялық шығармаларында мынадай метафоралық теңеулерді кездестіреміз:

Кейбір жолдар алды-артына қарамай,
Балақ түріп жүгірген жас баладай.
Кейбір жолдың жиегінде бұдыр жоқ,
Кейбір жолды бүркейді жас қарағай /3, 106 б/.

Ақын өлеңдеріндегі метафоралық теңеулер терең ой, нәзік сезім, кейде көңіл күйді көрсетіп, ақынның өзіне тән тілдік қолданысымен ерекшеленген. Жолдың жас балаға ұқсатылып, балақ түріп жүгіруінің өзі тың метафоралық теңеу. Теңеулердің мағыналары екі түрлі мағынада жұмсалатындығы белгілі, бірі – тура мағынада, екіншісі – ауыспалы мағынада. Аталған мысалдағы *балақ түріп жүгірген жас баладай* теңеуі метафоралық теңеу болып табылады, себебі келтірінді мағынада қолданылған.

Бұл өлең шумағындағы жас баладай теңеуіне Т. Қоңыровтың «Тұрақты теңеулер сөздігінде» берілген *баладай арсаң қағу, баладай аяғын тапыл-тапыл басу* деген тұрақты теңеулері мағыналары бір-біріне жақын болып, өзара синонимдік қатар құра алады.

Осындай метафоралық теңеулер М. Мақатаев поэзиясынан да қолданыс тапқан:

Аңса, жаным
Үзіліп түскен алмадай,
 Үзіліп көңіл қалғаны-ай!
 Арыма басқан *таңбадай,*
 Арылмай қойды-ау дау-дамай!
 Тасыған көңіл *арнадай,*

Таусылып бүгін қалғаны-ай! [4, 35]

дегенде, көңілін үзіліп түскен алмаға, дау-дамайды арына басқан таңбаға, көңілін тасыған арнаға теңеу тура емес, ауыс мағынада туған образ. Метафоралық теңеулерде метафора мен теңеу арасы жуықтай түседі. *Үзіліп түскен алмадай* теңеуі «Тұрақты теңеулер сөздігінде» берілген *сабағынан үзілген алмадай* тұрақты теңеуіне синоним болып келсе, таңбадай теңеуіне сөздіктегі тайға таңба басқандай теңеуі мағынасы жағынан жақын болатыны белгілі.

Ғалым Т. Қоңыров жіктеуіндегі теңеудің семантика-стилистикалық мәнін айқындайтын амалдардың келесі түрі – эпитеттік теңеу. Эпитеттік теңеудің метафоралық теңеуден айырмашылығы қандай? «Эпитеттік теңеудің тек өзіне ғана тән айырым белгілері болады. Ол мынау: логикалық екпін түскен сөзді (мейлі ол предмет немесе белгі болсын) образ әр уақытта анықтап, айқындап тұрады. Басқаша айтқанда, образ не предметке не белгіге көркем анықтауыш ретінде қолданылады.» /1, 443 б/. Мысалы:

Сазды илеп болат тұяғы,
 Құйғытса самғар *қырандай*
 Шаң жұқпас шаша-қияғы
 Желісі *жүйрік құландай* /5, 469 б/.

Немесе:

Бұл ғасыр – менің *жүрек сағатымдай,*
 Тамырым бірге онымен соғатындай,
 Амалсыз, абайсызда қалғып кетсем,
 Ғасырым бірге ұйықтап қалатындай /4, 70 б/.

Эпитеттік теңеулердің құрамындағы эпитет теңеу болып тұрған сөздің бір белгісін, мөлшерін-қасиетін, түр-түсін, сынын айқындап тұрады да, жұрнақ жалғанбай не жекеше, не көпше түрде қолданылады.

Бірінші мысалдағы *қырандай, жүйрік құландай* деген теңеулер тура мағынасында қолданылған, ал екінші мысалда *жүрек сағатымдай* теңеуі ауыс мағынада қолданылған. Демек, метафоралық теңеу мен эпитеттік теңеудің бір-бірінен айырмашылығы: өзінің тура мағынасында жұмсалған теңеу – эпитеттік теңеу, ал ауыс мағынада жұмсалған теңеу – метафоралық теңеу.

Келтірілген мысалдағы *самғар қырандай* теңеуі «Тұрақты теңеулер сөздігіндегі» *қырандай*

шарықтау теңеуімен синоним болса, *жүйрік құландай* теңеуі «Тұрақты теңеулер сөздігінде» беріліп, жүйрік деген мағынада жұмсалған.

Қазақ теңеулер жүйесінде метонимиялық теңеу экспрессивті-бағалауыштық қасиетімен сараланады. Тіл білімі мәселерін зерттеуші ғалым К. Аханов: «Бір заттың немесе құбылыстың атауының екінші затқа немесе құбылысқа олардың өзара іргелестігі, шектестігі негізінде атау болып ауысуы және осыған орай, сөздің ауыспалы мағынада жұмсалудың метонимия» десе /6, 110 б/, ғалым А.Айғабылұлы: «Метонимия іргелес екі заттың не құбылыстың бірінің атауы екіншісіне ауысып айтылуынан пайда болады» – деп ой түйеді /7, 124 б/.

Айтылған анықтамалардың мағынасына зер салсақ бір анықтама екіншісін толықтырып тұр. Бір сөзбен айтқанда, метонимия – бір құбылыстың не заттың атауын екіншісіне ауыстырып айту. Сөз мағынасын кеңейтіп, оған жаңа поэтикалық мән-мағына үстеуде метонимия ерекше қызмет атқарады. Ғалым Н. Уәли «Метонимияда бірнеше сөзбен берілетін сипаттама сөйлемдер бір сөзбен ғана беріледі» /8, 230 б/ – деп, оның үнемділік жағына баса назар аударады. Ғалым Т. Қоңыровтың пікірінше, «қазақ тіліндегі метонимиялық теңеулер бәрі дерлік адаммен, адамның тұрмыс қажетіне керекті заттарға байланысты ғана қолданылатын сияқты, яғни адаммен байланысты ұғымдар ғана метонимияланып, теңеуге предметтік қызмет атқарады.

Іздемей-ақ алыстан,
 Сылқымдар да табылды.
Сар масадай жабысқан,
Жылпыңдар да табылды. /3, 32 б/.

Мұнда ақын жылпыңдарды сар масаға теңеп, олардың жағымсыз қасиеттерін әшкерелеген. Сөздікке енген *сар масадай* тұрақты теңеуі метонимияланып отырған сөздің ерекше қасиетін көрсетіп, *жылпыңдар* метонимиясын қолдануда ақын адам бойындағы кездесетін келеңсіз мінезін негіз етіп алған. Автор қолданған метонимиялық теңеулер экспрессивті-бағалауыштық сипатқа ие болған. Бұл шумақта ақын бір-бірімен өзара байланысы бар балама ұғымдарды өте ұтымды қолданған.

Қабат-қабат *сөз қамалы* алдырмай,
 Қасарысып тұрды *қатал тағдырдай*
 Қара бұлттар омырауымды орап ап
Көз жастарым жауды жазғы *жаңбырдай*.
 Келеді әлі сөз қамалы алдармай /3, 28 б/.

Автор танымындағы *сөз қамалы* метонимиясы – өлең сөзінің орнына жұмсалған ауыстыру. *Сөз қамалының қатал тағдырдай қасарысуынан* ақынның көңіл-күйін де аңғарғандай

боламыз. Берілген шумақтағы *қатал тағдырдай* теңеуіне сөздіктегі *тағдыр әміріндей өзгермеу* тұрақты теңеуі мағыналас болып келеді. Ал сөздікте берілген *жаңбырдай көз жасы* тұрақты теңеуін автор *көз жастарым жауды жазғы жаңбырдай* деп өзгертіп, олардың орнын ауыстыру арқылы экспрессивтік мәнін күшейте түскен.

Метонимиялық теңеулер экспрессивті-бағалаушылық қасиетке ие болса, ал синекдохалық теңеулерде ойды жинақы әрі дәл таңбалаушы қасиеті сараланды. Синекдоха – сөз мағынасын ауыстырып қолдануда жиі кездесетін тәсілдің бірі. Синекдоха өзінің мағына ауыстыру тәсілі жағынан метонимияға ұқсайды. Алайда бұл екеуінің арасында әжептеуір айырмашылықтар бар. «Ол айырмашылық, біріншіден, кеңістік пен уақыттағы шектестік пен іргелестікке негізделсе, екіншіден, сандық қарым-қатынастардың байланысына негізделеді» [9, 126]. Синекдохадағы негізгі белгілер синекдохалық теңеулерде толығымен сақталады. Мұнда да айтылатын ой, құбылыс нақтылана түседі. Көбінесе көптік ұғым синекдохалық теңеу жасауға негіз болған.

Жолығысу сағаттары

Қалайынша өтті тез.

Қара түнде *шамдай жанған*

Қарсы алдымда *отты көз* /3, 58 б/.

Отты көз синекдохасы адамның орнына жұмсалып, синекдохалық теңеу заты қызметін атқарған. *Отты көз* – жігіт сүйген ғашығының көзі. Теңеу заты синекдохалық мағынаға, ал теңеу белгісі метафоралық мағынаға ие болып, көркем де бейнелі сурет жасап тұрғанын байқауымызға болады. Өлең жолдарындағы *шамдай жанған* теңеуі «Тұрақты теңеулер сөздігінде» берілумен қатар, мағыналас болып келетін *жанған шамға ұқсау, жанған шамдай шұғыласы, шамша жану* секілді тұрақты теңеулермен синонимдік қатар құра алады.

М. Мақатаев төмендегі өлең жолдарында синекдохалық теңеуді мынадай өрнекпен берген:

Жанартауым бар еді ғой кеудемде,

Жалын атып, жана-жана сөнген бе?!

Тас жайнатып, жатушы еді от бүркіп,

Тастай қатып, тынған ба енді, өлген бе?!

[4, 52]

Тастай қатып синекдохасы жойылды деген сөздің орнына жұмсалып, синекдохалық теңеу болып тұр. *Тастай қатып* теңеуі «Тұрақты теңеулер сөздігінде» берілген және осы теңеуге мағыналары жақын болып келетін мынадай

тұрақты теңеулерді атауға болады: *қара тастай қату, қара тастай қатты, тастай қатып қалу.*

Синекдохалық теңеулердің арқасында теңеу заты мен образы жана бір қырынан көрініп, бейнелілігі арта түседі және мұнда ой жинақы, дәл таңбалаушымен ерекшеленеді. Теңеудің бұл түрі ауызекі тілде де, көркем әдебиетте де кеңінен қолданылып, образ жасауға белсене қатынасады.

Келесі тілдік талдауға түсетін теңеудің түрі – гиперболалық теңеу. Гипербола теңеулік құрылымдар құрамына енгенде оның мағынасы толық сақталып, барынша бейнелілік қасиеті күшейе түседі. Бұл амал-тәсілдер суреткердің тілі мен стиліне бояу қосып, сөздегі суретті барынша түрлендіреді. Ғалым Т. Қоңыров: «... гиперболалық теңеулердің эмоционалды-экспрессивті әсері орасан күшті болады да, олар тым жаман немесе өте әдемі деген ұғымдарды өзгеше өрнекпен, әсермен бейнелеп беру үшін қолданылады» /2, 52 б/ деп айтқан болатын.

Сонымен қатар гиперболалық теңеулер тек қана адамдарды суреттеу үшін ғана емес, басқа да заттарды суреттеу үшін кеңінен қолданылады. Мәселен:

Аспанға *сырлы жебедей*

Шанышылып қалған көк таулар.

Толқынға батқан кемедей

Бұлттарға батпай тоқтандар! /3, 96 б/

Таудың сырлы жебедей шанышылуы ойсурет құрылымында танылып тұрған гиперболалық теңеу. Асырып айтуды ақын өте орынды қолданады. Көбіне өзінің алдына қойған негізгі мақсатына байланысты кейбір зат пен құбылысты дәріптеу, мақтау мақсатында және әдемі сурет жасау үшін қолданған. *Тау* айрықша қасиетімен ерекшеленген. Ақын танымындағы биік тау ұғымы біз көріп немесе естіп жүрген заңғар тау, зәулім тау емес, ол – *аспанға сырлы жебедей шанышылған тау*. «Тұрақты теңеулер сөздігіндегі» *сегіз қырлы жебедей* теңеуін автор *сырлы жебедей* деп қолданған.

Шоқпардай сары тары түр басын иіп,

Көрінбес ат құлағы тоғай биік.

Судырлап теңселеді, сұлу сұлы

Сумандап сылдырлаған суды сүйіп. /5, 26. Т. Т.С. 287 б./

Мұндағы І. Жансүгіровтің *шоқпардай* теңеуі «Тұрақты теңеулер сөздігіне» енген, ақын *сары тарыны шоқпарға* теңеп оның үлкен екендігін аңғартқысы келген. Ақын ойын бейнелі, мәнерлі етіп, айқын жеткізуде өзінің бейнелілігін, экспрессивті-эмоционалды бояуымен көзге түсетін тұрақты теңеулерді өте орынды қолдана білген.

Гиперболическое тенеуге қарама-қарсы құбылыстың бірі – литоталық теңеу. Гиперболическое тенеудің эмоционалды-экспрессивті әсері орасан күшті болса, литоталық теңеуде керісінше. Литоталық тенеудің гиперболическое тенеуден тағы бір айырмашылығы тенеудің бұл түрінде «образ болып қолданылатын заттардың сан мөлшері санаулы-ақ болады да, олар әрқашан тұрақты сипатымен көрінеді. Сондықтан да литоталық тенеулердің барлығы дерлік қазіргі кезде тұрақты сипат алып, фразеологиялық тенеулерге айналып кеткен.

Поэзиялық шығармаларда зат пен құбылыстың бір белгісінің кішірейтілуінен жасалған литоталық тенеулер мол кездеседі.

Жүз жыл бұрын Алматы қала атанбай,

Ауыл болды аясы алақандай.

Қабат-қабат үйлермен көтерілді

Алматының еңсесі Алатаудай /3, 68 б/.

Бұл шумақтағы алақандай теңеуі кішкентай деген мағынада қолданылып, «Тұрақты тенеулер сөздігіндегі» аядай теңеуіне синоним болып тұрса, Алатаудай теңеуі үлкен дегенді білдіріп, сөздіктегі Алатаудай асқар тенеуімен мағыналас болады. Алматының аясы алақандай – тенеулік құрылымда барынша кішірейту ұғымы бар, ал Алматының еңсесі Алатаудай – барынша ұлғайтылған оқиға суреттелген. С. Мәуленов

Алматыны кішірейту, ұлғайту арқылы литоталық теңеу жасаса, І. Жансүгіров аспан мен жер жүзін салыстыру арқылы тың литоталық тенеуді қолданған;

Аспан саған алақандай бір уыс,

Жердің жүзі тебінгідей тар қуыс. /5, 452 б/.

Алақандай, тебінгідейдей өлең тармақтарындағы литоталық тенеулер де стилистикалық мәнде жұмсалған. Аспанды алақанға, жер жүзін тебінгіге теңеп, суреттеліп тұрған заттардың белгісін мейлінше кішірейтіп көрсету литоталық тенеудің ерекше қасиеті болып табылады.

Тенеудің семантика-стилистикалық мәнін аша түсетін келесі тенеудің түрі – градациялық тенеу. «градация – тенеулерді, образдарды, эпитеттерді, метафораларды және көркем сөйлеудің басқа да бейнелеу тәсілдерін біртіндеп күшейтетін немесе, керісінше, біртіндеп солғындататын стильдік фигура. Ақын-жазушылар өз шығармаларында суреттеп отырған оқиғаны шығарма идеясына байланысты бірде асыра суреттесе, бірде құлдырата суреттеп отыратыны белгілі. Мысалы:

Нұрлы екен сұлулықтың арманындай,

Жырлы екен сонау Біржан салдарындай,

Кең екен даласындай қазақ жаны,

Өр екен өздерінің тауларындай /3, 260 б/.

Өлең жолдарындағы арманындай теңеуі «Тұрақты тенеулер сөздігіндегі» армандай көріну тұрақты тенеуіне мағыналас болса, даласындай тұрақты тенеуі сөздікте беріліп, кең деген мағынада қолданылған. Ал тауларындай тұрақты тенеуін автор үлкен деген мағынада жұмсап тұр.

Қазақ халқының бар болмысы осы бір шумақ өлеңнің ішіне сыйғандай. Қазақ халқы – әр ғашық арман етер сұлулықтай нұрлы, Біржан салдай – жырлы, жаны – өзінің даласындай кең, тауындай өр.

Сонымен бірге “Градация – мәтіннің интонациялық және мағыналық күш беру жағынан мәтінге ерекше рең беретін құбылыс” /10, 259/. Бұл жағдай теңеу затына бірнеше образ ортақ болған кезде байқалады және тенеулік құрылымдағы әр мүшеге ерекше интонациялық күш түседі, көбіне соңғы тенеулік құрылым алдыңғы бар ойдың түйіні болып келетінін байқауға болады. Мына өлең жолдарындағы градациялық тенеулердің бейнелілік қасиеті өзге тенеулерге қарағанда әлдеқайда жоғары:

Жүректей күшті сөздерді,

Тілектей ыстық сөздерді.

Сәуледей нұрлы сөздерді,

Көздердей сырлы сөздерді. /3, 72 б/.

Тенеу заты болып тұрған – сөзге төрт тенеу образы алынған. Олар: жүректей, тілектей, сәуледей, көздердей. Ақын танымындағы сөз – ең жақсы, адам жанын жадырататын, адамға күш-қуат беретін сөз.

Негізінен градациялық тенеулер заттың, нәрсенің қасиетін немесе айтылмақ ойды барынша үдете бейнелеу арқылы дүниеге келген.

Тіл байлығының көрсеткіші – синоним. Синонимдік тенеулер сан жағынан да, көлемі жағынан да мол болып келеді. Өзара мәндес сөздердің мағынасындағы нәзік айырмашылықтарын ажыратып, синоним сыңарларын айтылмақ ойға байланысты дәлме-дәл келетінін қолдана білудің маңызы зор. Жалпы синонимге қатысты айтылған қасиеттердің бәрі синонимдік тенеуге де тән. Поэзиялық шығармаларда тұрақты синонимдік тенеулер жиі ұшырасады және олар бір тенеулік құрылымда кездеспейді, олар ақын өлеңдерінің өн бойында кездесіп, бір ұғымның синонимдік тенеулері ретінде қолданылған.

Өзінді дәмеліге санап қойып,

Алдыға Алатаудай талап қойып.

Салды олар өлең ата суретін,

Жазғын деп ұлы Абайға қарап қойып. /3, 444 б/.

Үлкен, биік сөздерінің синонимін беруде ақын “кеңістік” ұғымының бірі қазақтың тауы –

Алатау сөзін теңеу образы ретінде қолданған. Тұрақты синонимдік теңеулерде теңеу белгісі көрсетілмеген, бірақ теңеу образынан белгінің – *биік* екенін аңғаруға болады және теңеулік құрылымда теңеу образы мен белгі де бір-бірімен синоним болып келген, яғни синонимдік теңеудің арқасында теңеу образы – *Алатау* мен теңеу белгісі – *биік* сөздері жақын мәндес сөзге айналып тұрғанын байқауымызға болады.

Айтайын деген ойын әсерлі де сенімді жеткізу үшін мағынасы қарама-қарсы ұғымдарды, антоним сөздерді де шеберлікпен пайдалану әр ақынның шығармашылығында жиі кездесетін құбылыс. Жалпы кез келген нәрсені соған қарама-қарсы ұғыммен салыстыру нәтижесінде ғана сол нәрсенің қыры мен сыры толық ашыла түседі. Осы аталған қасиеттеріне байланысты болса керек, антонимдер теңеу құрамында да жиі қолданылады. Мысалы:

Туған жер саған аманат.

Жан сырым осы жаттап ал.

Болмасын *түндей жаманат*.

Күтеміз *күндей хат хабар*. /3, 467 б/.

“Ақын-жазушылар тіліндегі антоним сөздердің жиі қолданысы олардың философиялық, танымдық көзқарас концепциясына да тірек болады” /11, 142 б/. Ақын қолданысында *күн-түн* антонимдік теңеу қызметін ғана атқарып тұрған жоқ, соғыс жағдайы суреттеліп отырған өлеңде *түн* – жамандық хабаршысы, ал *күн* –

жақсылық, жақсы хабар мағынасында деп түсінуімізге болады. Кейде ақын өлеңдеріндегі жиі қолданылатын *күн-түн* антонимдік теңеуінің адам мінезінің әр қырын ашып көрсетуге қызмет еткенін байқауымызға болады.

Көресің кей адамды

Түн *секилді* қараңғы.

Жүреді ылғи туғызып

Басыңа ақыр заманды.

Көресің кей адамды –

Жұлдызға жол салады,

Күн *секилді* жанарлы,

Таң қалдырып ғаламды. /3, 277 б/.

Осы өлең жолдарындағы антонимдік теңеулер бағалау тәсілінің бірі ретінде де қолданылған. Бұл ойымызды С. Қасымованың “Құбылыстың, ұғымның, заттың кейіп-кескіндерін, қасиет-белгілерін қарама-қарсы қою – тілдік тәжірибеде адам дүниетанымындағы тану мен бағалау тәсілдерінің бірі ретінде үлкен орын алады” – деген тұжырымы дәлелдей түседі /11, 13 б/. Ақын танымында жаман адам *түндей*, жақсы адам *күндей* антонимдік теңеуімен беріліп, адам мінезі барынша бейнелі түрде ашылған.

Сонымен, қазақ теңеулерін Т. Қоңыровтың классификациясы бойынша семантика-стилистикалық сипатына қарай бөлінуін көрсету мақсатында төмендегідей кесте ұсынбақпыз:

№	Т. Қоңыров бойынша	Лирикалық шығармалардан мысалдар
1.	Метафоралық теңеу	Аңса, жаным <i>Үзіліп түскен алмадай,</i> Үзіліп көңіл қалғаны-ай! Арыма басқан <i>таңбадай,</i> Арылмай қойды-ау дау-дамай! Тасыған көңіл <i>арнадай,</i> Таусылып бүгін қалғаны-ай!
2.	Эпитеттік теңеу	Сазды илеп болат тұяғы, Құйғытса самғар <i>қырандай</i> Шаң жұқпас шаша-қияғы Желісі <i>жүйрік құландай</i>
3.	Метонимиялық теңеу	Іздемей-ақ алыстан, Сылқымдар да табылды. <i>Сар масадай</i> жабысқан, <i>Жылтыңдар</i> да табылды
4.	Синекдохалық теңеу	Жанартауым бар еді ғой кеудемде, Жалын атып, жана-жана сөнген бе?! Тас жайнатып, жатушы еді от бүркіп, <i>Тастай қатып</i> , тынған ба енді, өлген бе?!

5.	Гиперболалық теңеу	Шоқпардай сары тары түр басын иіп, Көрінбес ат құлағы тоғай биік. Судырлап теңселеді, сұлу сұлы Сумандап сылдырлаған суды сүйіп.
6.	Литоталық теңеу	Аспан саған <i>алақандай</i> бір уыс, Жердің жүзі <i>тебінгідей</i> тар қуыс
7.	Градациялық теңеу	Жүректей күшті <i>сөздерді</i> , Тілектей ыстық <i>сөздерді</i> . Сәуледей нұрлы <i>сөздерді</i> , Көздердей сырлы <i>сөздерді</i> –
8.	Синонимдік теңеу	Өзінді дәмеліге санап қойып, Алдыңа <i>Алатаудай талап</i> қойып. Салды олар өлең ата суретін, Жазғын деп ұлы Абайға қарап қойып
9.	Антонимдік теңеу	Өзінді дәмеліге санап қойып, Алдыңа <i>Алатаудай талап</i> қойып. Салды олар өлең ата суретін, Жазғын деп ұлы Абайға қарап қойып

Қорыта келе, поэзиялық шығармаларды әсем теңеулерсіз, астарлы, жасырын мағына беретін метафоралық тіркестерсіз көз алдымызға елестету мүмкін емес. Жалпы, бейнелеуіш құралдардың ішіндегі ең жиі қолданысқа түсетіні метафора мен теңеулер болып табылады. Тілдік талдауға түскен С. Мәуленов, М.Мақатаев, І.Жансүгіров шығармаларында кездесетін алуан түрлі теңеулерді семантика-стилистикалық тұрғыда талдадық. Аталған ақындардың өлеңдерінде теңеу жасаушы амал-тәсілдердің мол болып келуі – ақын дүниетанымының кеңдігін аңғартады. Мәселен, Сырбай Мәуленов теңеуді терең ой, нәзік сезім, кейде көңіл күйді сипаттағанда, ақынның өзіне тән тілдік қолданысымен пайдаланған. Мұқағали Мақатаев ішкі ой толғаныстарын, кейіпкердің психологиялық халін нақтыландыруда және пәк сезімін әсерлі де мәнерлі етіп беруші үшін, Ілияс Жансүгіров туған жер табиғатын әсем де көркем бейнелеу мақсатында теңеулік конструкцияларды барынша ұтымды қолданған. Ой жеткізудегі бұл бейнелеуіш құралдың түрі аса көркемдігі мен ерекшелігіне байланысты көркем әдебиетте, поэзиялық шығармаларда жиі кездеседі. Бұл біздің қазақ тілінің тілдік қорының мол әрі көркем екендігінің дәлелі. Ақын шығармала-

рында айрықша түрленіп, өлең айшықтарын көріктендіріп тұратын көркемдегіш құралдар ретінде теңеудің маңызы ерекше.

1. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – А., Арыс. 2007. 480 б.
2. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. Алматы: Мектеп. 1978. – 192 б.
3. Мәуленов С. «Алыс кетіп барамын». -Алматы: Атамұра, 2003.-188 бет
4. Мақатаев М. Жырлайды жүрек. -Алматы: Жазушы, 1989 – 496 б.
5. Жансүгіров І. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы. 1986.
6. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. Алматы: Мектеп. 1965. – 158 б.
7. Айғабылұлы А. Қазақ тілі морфонологиясы мен лексикологиясы. – Алматы. 2006. –265 б.
8. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. дис. Алматы. 2007. – 330 б.
9. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва. 1966, стр. 280.
10. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп. 1973. – 212 б.
11. Қасымова С. К. Сан компонентті мақал-мәтелдердің ұлттық-мәдени негізі: филол. ғыл. канд. автореф. – Астана. 2009. – 27 б.

***

В статье рассматривается употребление сравнений в поэтических произведениях на казахском языке.

***

This article is devoted to the peculiarities of using the methods of comparison in the poetical works in Kazakh.